

VICENT SANZ I ROZALÉN *

LES MATRÍCULES INDUSTRIALS COM A FONT PER A LA HISTÒRIA

RESUMEN

La necesidad de racionalizar la economía y, por tanto, de ejercer un mayor control sobre ella, es un elemento esencial en la consolidación de la sociedad capitalista. Como parte de ello, el surgimiento de las matrículas industriales y su adaptación a los diferentes momentos de su existencia en la realidad española. En este artículo se analiza especialmente su papel en la revolución burguesa.

ABSTRACT

The necessity of rationalize the economy and, therefore, exercise a strong control on it, is an essential element in the consolidation of the capitalist society. As a consequence of it, the emergence of the «matrículas industriales» and its adaptation to the diferent moments of his existence in the spanish reality. In this paper is analized mainly his role in the bourgeois revolution.

1. ASPECTES METODOLÒGICS

I.- La utilització de les matrícules industrials i de comerç com a font per al treball del historiador no es veu massa sovint. Tanmateix, aquest tipus de documentació pot aportar-nos valuosa informació sobre les característiques socio-econòmiques en un indret i temps determinat, i més ara que la Història Social i la Història Local semblen estar en auge. El poder comptar amb aquest document, d'una forma més o menys seriada des de mitjans del segle XIX, ens permetrà comprendre l'estructura d'una societat i així oferir una anàlisi i interpretació més acurada dels fenòmens socials; i tot això, sense perdre de vista la importància de la conjuntura per tal d'integrar els canvis dins l'evolució d'una societat (GONZÁLEZ i REDERO, 1991).

* Departament d'Humanitats. Universitat Jaume I.

II.-Aquestes matrícules industrials són les llistes elaborades anualment –pels gremis o els ajuntaments, segons les circumstàncies– i on es relacionen les persones naturals i jurídiques que es dediquen a la «*industria, comercio, oficio, arte o profesión*» i que són l'expressió comptable de la tributació directa corresponent a la contribució industrial i de comerç.

Les dades aportades per aquests documents –i prenem ara l'exemple de 1845, primer any en un utilitzar-se uns formularis a l'efecte– són les següents: classificació del contribuent dins de la tarifa i classe corresponent; nom del contribuent; classe d'indústria, art, professió o comerç; «*cuota que deben pagar en reales vellon*» que quedava dividit en set apartats (dret fix, dret proporcional, la suma d'ambdós drets, els recàrrecs de quantitats addicionals –«*gastos de interés común*», «*gastos de Tribunales y Juntas de Comercio*»– la suma dels drets i els recàrrecs, un recàrrec de «*dos maravedís en cada real*» i una quota «*por convenios en la sociedad fabril en la industria lanera & c.*») i acaba amb el total general.¹

El caire fiscal de les dades és essencial. Tanmateix podem anar més enllà. Encara que amb moltes limitacions, hi podem constatar que resideix implícitament un certa jerarquització econòmica que reflecteix els diferents nivells socioeconòmics. A més, ens permet apropar-nos al grau de mecanització de la indústria artesanal i de les fàbriques, realitzar una classificació de la societat entre els sectors productius, conèixer millor l'estratificació social i les respostes de determinats sectors en moments de conflictivitat latent. Tanmateix, i com s'ha esmentat, les limitacions són nombroses i diferents en cada moment.²

2. ORIGEN I EVOLUCIÓ

III.- Tractarem ara de fer una primera aproximació a l'origen d'aquesta tributació directa que afectava a una part de la societat, i a la seua evolució fins el Sexenni Revolucionari.

Les primeres notícies que en tenim d'una contribució industrial i de comerç que s'impose dins dels pressupostos d'ingressos i que aconseguisca romandre durant molts d'anys sense canvis qualitatius d'importància, venen de la reforma tributària de 1845. Tanmateix, hi existeixen experiències anteriors que possibilitaren la seua implantació i el seu manteniment.

Al'època de l'Antic Règim es consideraven suficients les càrregues incloses en els impostos indirectes que gravaven els articles. S'ha de fer, però, l'excepció dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó, on una part dels impostos de producte

1. L'estructura de la matrícula no canviarà substancialment i tan sols ho farà respecte a la subdivisió de les quantitats a satisfer pels afectats.

2. P.e. el negoci miner i el de certs productes alcohòlics no hi eren gravats fins a ben entrat el segle XIX. Poden comprovar-se les nombroses excepcions en la base 5ª del «*Presupuesto General de Ingresos del Estado para el corriente año de 1845*» en la Llei de 23 de maig de 1845.

–cadastre, equivalent i talla– incidien sobre aquests sectors de riquesa industrial i mercantil. Tanmateix, de forma esporàdica i sempre coincidint amb moments de dificultats hisendístiques, es recorria a fer el repartiment, mitjançant els Consolats mercantils, d'una contribució general en forma de subsidis o préstecs que afectava a les esmentades activitats.³

L'ocupació napoleònica i la pujada al tro de José I, possibiliten l'aplicació de la legislació francesa amb la creació d'una contribució de patents⁴ per la qual «*todo individuo que ejerza en el reino algún comercio, industria, arte, oficio o profesión deberá obtener desde el 1 de enero de 1811 en adelante una licencia o patente, sin la cual no podrá ejercer su profesión, arte o industria*». Aquesta patent era de tipus personal, és a dir, que si algú exercia diferents activitats li corresponia pagar la tarifa més elevada d'entre les professions que desenrotllara.⁵ En el cas de les companyies de comerç, devia de fer-ho cada soci que tingués la seua signatura autoritzada per realitzar les operacions mercantils. També, si es canviava de professió o de lloc on desenvolupara l'ofici –que sovint era el mateix que el lloc de residència– servia la mateixa patent fent els reajustaments oportuns. El cobrament, en aquest cas administrat per les municipalitats, era anual i es pagava íntegrament si les activitats s'iniciaven al primer semestre de l'any o tan sols la meitat si es feia en el segon.

El cost de la quota a pagar es determinava d'acord amb dues condicions: a) la classe corresponent a la indústria que es desenvolupara dins de les 10 classes establertes per la legislació;⁶ b) el tipus de població on s'exercira dins de les 5 classes també establertes per la legislació. Tanmateix, hi existia una sèrie d'activitats que pagarien una quota determinada sense tenir en compte el lloc on s'exercira.

Aquest plantejament impositiu, com a intent d'assolir una major elasticitat i justícia en les tarifes, es veu truncat per la manca d'una estadística segura, pel xoc amb els costums existents i per dividir a les poblacions pel seu rang polític i no per la seua riquesa.

Amb la proclamació de la Constitució gaditana el 1812 i els posteriors decrets, desapareix l'impost de patents i es pren partit per una contribució directa territorial, extesa a l'activitat industrial i mercantil, però sense fer una desagregació entre aquestes activitats. Els problemes tècnics, però, encara mancaven de solucions sota les quals, sovint, s'amagaven preferències polítiques. Des d'un primer moment es renuncia a realitzar una avaluació dels beneficis de la indústria i el comerç,⁷ la qual cosa impossibilitava l'aplicació d'una contribució dirigida

3. Per exemple, el Reial Decret (R.D.) de 6 de novembre de 1798, que decretà el repartiment d'una contribució extraordinària de 300 milions de reals.

4. R.D. de 19 de novembre de 1810. La legislació francesa és la corresponent a 1790. Una anàlisi d'aquesta pot veure's a FUENTES QUINTANA, 1990.

5. Pel R.D. de 10 de desembre de 1811 es restringeix aquesta possibilitat, devent-se de pagar la tarifa corresponent per cada activitat que s'exercira.

6. Al decret s'enumeren minuciosament dins de cada classe totes les activitats, i la seua importància, que a ulls dels legisladors existien en aquell moment.

7. Es prengué com a base l'imperfecte cens de 1799.

a gravar aquest tipus de riquesa. Tanmateix, les reformes hisendístiques proposades en aquesta època són essencials per al seu posterior desenvolupament: l'obligació moral de contribuir,⁸ la reforma del sistema fiscal i la solució al problema del Deute.

Al Sexenni Absolutista i amb el retorn de les antigues prerrogatives, es tornà també a l'antic sistema de tributació. En el cas que ens ocupa, es continuà amb el sistema de prèstecs i subsidis, com els de 1816 i 1818. De qualsevol forma, Garay també intentà una sèrie de mesures destinades a reformar l'aparell impositiu que no afectaran, però, en allò essencial, els sectors de riquesa industrial i mercantil.

Així, podria dir-se que tant l'intent de Cadis com el de Garay, barrejaven en un mateix concepte tributari la riquesa territorial amb la mercantil i industrial, i d'aquesta situació es derivaven problemes substancials per a la seua estimació i posterior recaptació.

Amb l'arribada del Trienni constitucional es dona el pas més important cap a l'establiment d'una contribució sobre el comerç i la indústria. José Canga Argüelles restableix la contribució de patents,⁹ seguint molt a prop el sistema francès anteriorment implantat per José I. Tanmateix, les diferències que podem trobar són substancials, sobre tot a la forma de determinar les tarifes. Així, es tendeix tant a conèixer el desenvolupament econòmic d'aquests sectors com a extraure'n un impost –que pel moment no es considerava d'importància–. Canga Argüelles considerà un avantatge important el fet de simplificar el model francès, classificant les poblacions pel veïnatge, la situació geogràfica i la importància mercantil, i va estendre la classificació d'aquestes poblacions a 10 classes –cinc més de les existents en la legislació francesa–, per tal de permetre majors matisos a la imposició, formant així una matriu de deu per deu. En aquesta matriu, el punt d'intersecció entre el tipus d'indústria corresponent i el tipus de població corresponent, expressava la quantia de l'impost, i es construí «*de forma que la primera clase de industria, en la segunda clase de población fuese la misma que la segunda clase de industria en la primera clase de población*» i així successivament (ARTOLA, 1986).

De qualsevol manera, el retorn a l'absolutisme frustrà les expectatives ficades en aquest model. L'augment de les necessitats del poder reinstaurat, però, obligà la Hisenda absolutista a no descurar la font d'ingressos que suposava el comerç –la indústria en aquest cas fou relegada a un segon pla. Així, en successius decrets¹⁰ s'estableixen una sèrie de contribucions sobre aquesta activitat que van des dels 10 fins als 14 milions de reals. Aquesta imposició es manté en un intent d'entroncar-la amb les rendes tradicionals, transformant el tribut en fix i permanent, presentant-lo com a una generalització de la contribució anomenada «*Fru-tos Cíviles*». Es pretenia d'aquesta forma evitar la resistència habitual a tota nova imposició. El «*repartimiento y cobranza*» anava en aquest cas a càrrec del mateix comerç –retornant així a les declaracions dels mateixos interessats alhora d'es-

8. Tal com es veu als articles 8, 338 i 339 de la Constitució de 1812.

9. R.D. de 25 de juny de 1822.

10. R.D. de 24 de febrer de 1824 i R.D. de 31 de desembre de 1829.

tablir el repartiment— mitjançant els Consolats mercantils, i es recaptava de forma trimestral, establint-se amb efecte retroactiu des del primer de gener de 1824. Continuaren, però, exemptes les «*Provincias Vascongadas alegando sus fueros*».¹¹

Amb la mort de Fernando VII s'acaba l'època absolutista i s'entra en un període on han d'assentar-se els principis que articularan la nova societat. Les regències de Maria Cristina i d'Espartero seran les encarregades d'engegar el procés. El comte de Toreno, com a màxim representant de l'administració, creu convenient realitzar algunes reformes respecte a l'anterior «subsidi de comerç». La primera d'elles serà eixamplar l'abast de l'impost a les activitats industrials, que passa així a anomenar-se «subsidi industrial i de comerç». De la mateixa manera, es passa d'un sistema de quota fixa a un altre de quota canviant, entroncant d'aquesta forma amb la introducció de quatre tarifes, deixant de banda el sistema de repartiment, típic dels moments on predomina una tributació regida pel sistema de quota.¹² A més, amb aquest canvi podria considerar-se com a una contribució que gravava les activitats d'acord amb la riquesa.

Veiem doncs, que aquests canvis no s'allunyen massa de la tributació implantada al Trienni per Canga Argüelles. Tanmateix, en algun moment, donades les dificultats per les quals travessava la Hisenda, caldrà recórrer a noves contribucions extraordinàries, com el 1838 i el 1840, on es torna al vell sistema pel qual la riquesa mercantil i industrial es veu gravada al costat de la territorial en una relació fixa.

Tornem, però, al subsidi industrial i de comerç mateix, i ho farem amb la classificació que s'estableix en les quatre tarifes existents. La primera d'elles afectava a les grans companyies—començant pel Banco de San Fernando—, les quals gaudien de privilegis parcials que permeteren pagar a l'Erari quantitats reduïdes i, sovint, escapar a les seues obligacions en diferents regions. La segona tarifa incloïa comerciants a l'engròs, agents de canvi, «*capitalistas*», naviliers, etc. i estava graduada en una escala en funció de les dimensions i la importància de la localitat on s'exercira l'activitat. La tercera afectava a «*empresas industriales*» que no estaven subjectes a una ponderació en termes de la importància de la població; així, s'establí una gradació que anava des dels 1.200 fins als 20 reals. Finalment, la quarta de les tarifes, abraçava una sèrie de professions diverses (advocats, obrers de vila, metges...), llurs quotes a pagar estaven també graduades d'acord amb la importància de la població.

Posteriorment, totes les activitats que comprenien les tarifes segona, tercera i quarta, es dividrien dins de cada població «*en tres o más clases*», tasca que s'havia de dur a terme per «*una comisión de cada profesión o gremio, nombrada por el ayuntamiento*» (FONTANA, 1977).

11. Una anàlisi amb més detall del subsidi de comerç, i la seua influència per províncies, durant la Dècada Ominosa pot trobar-se a ARCAUZ, 1974.

12. Això durà a què les Juntes de Comerç no col·laboren de forma efectiva ni amb les entitats encarregades del cobrament ni amb la mateixa administració estatal, donat que ja no tenen l'obligació d'efectuar el repartiment, ni de respondre solidàriament de la quota assignada.

És, però, al 1845 amb Mon i Santillan com a administradors de la Hisenda liberal, quan s'instaura de forma definitiva un sistema impositiu –i per tant, una contribució industrial– que es perllongarà en els seus trets més característics fins a ben entrat el segle xx.¹³

La revolució burgesa espanyola no crea *ex novo* un aparell impositiu, ni tampoc és una simple còpia de l'exemple francès. El que es fa és assimilar aquest, amb les experiències de períodes anteriors, dins de la pròpia tradició impositiva. Tanmateix, els canvis qualitatius que van tenir lloc al llarg d'eixe període (1835-1843) en la societat espanyola omplien de significació l'adopció d'aquesta forma de tributació. D'aquesta manera, la reforma del 1845 intentà transformar el subsidi industrial i de comerç en un tribut que reflectira millor les diferències reals de riquesa i que alhora poguera corregir les desigualtats inicials que sorgirien inevitablement. En aquest sentit es convertí en un impost de quota, que es dividia en una part fixa, determinada sobre la base de la grandària de la població, i una altra part proporcional, que descansava sobre mètodes indiciaris, tals com el valor del lloguer dels edificis o dependències ocupades pel contribuent.¹⁴ A més, es tractà d'unificar tots els territoris de la corona sota un únic sistema de contribucions.

Les directrius generals d'aquesta contribució es troben en les Bases de la Llei de Pressupostos de l'any 1845¹⁵ on s'especifica la forma en què ha de contribuir cada activitat.

Respecte a experiències anteriors, es féu una transformació significativa en la natura i configuració del tribut, i no tan sols nominalment doncs des d'ara s'anomenarà contribució industrial i de comerç, que va permetre elevar substancialment el producte recaptat, després de successives correccions al projecte inicial. Així doncs, es féu una divisió en tres tarifes. La primera d'aquestes, anomenada tarifa general, assenyalava 8 classes de població i 8 classes d'activitats i llur combinació reflectiria la quantitat a satisfer a la Hisenda, tot detallant les reduccions possibles a l'efecte. Aquesta era la tarifa que abraçava la major part dels contribuents: més o menys els dos terços. La segona tarifa, o tarifa extraordinària, recollia a les activitats que tenien un abast major que les anteriors, i s'expressava la quota a pagar sense estar subjectes a la base de població. La darrera tarifa, o especial, estava dirigida concretament a la indústria fabril i representava el 7% dels contribuents d'aquest tribut. A aquest darrer grup, al projecte inicial, li estaven assignades unes quotes reduïdes per tal que foren admeses sense grans dificultats.

En aquest esquema, el predomini dels petits contribuents és clar: el 43% d'aquests pagaven menys de 50 reals de quota anual. Aquells que pagaven més

13. Per veure amb precisió aquesta reforma: ESTAPE, 1971; FUENTES QUINTANA, 1990; COMÍN, 1988 i 1990.

14. Aquesta divisió en dos tipus de drets és característica del sistema francès.

15. Llei de Pressupostos del 23 de maig de 1845. Aquesta legislació pot trobar-se a ESTAPE, 1971.

de 1000 reals només suposaven el 1,6% de tots els contribuents de l'impost referit.

També les societats anònimes quedaven reflectides a la Base 10 de la llei.¹⁶ Aquestes estaven obligades a pagar el dret fix que els correponguera—alhora que els socis de les mateixes pagarien el seu per aquelles activitats que exerciren—, a més d'estar obligades a pagar el dret proporcional pels locals, incloent els ocupats per gerents i treballadors.

De totes formes, la majoria dels autors que han tractat el tema veuen que hi hagué «*un trato de favor de la industria y el comercio porque estaban gravados en menor medida de lo que hubieran permitido esas actividades*» (FUENTES QUINTANA, 1990). L'administració o bé desconeixia les inquietuds industrials que estava prenent l'economia o practicà una política fiscal favorable a la capitalització del sector, repercutint, en alguna mesura, en el desenvolupament industrial. Se subratlla també que aquesta mesura té el seu origen en el pensament reformista fiscal de les Corts de Cadis on apareixen algunes idees que volen exceptuar de les contribucions la indústria i el comerç (ARTOLA, 1986).

Tanmateix, les nombroses reclamacions que arribaren al coneixement dels legisladors, van obligar a una reforma dels presupostos inicials. Així, el 1847 es retornà a l'establiment del sistema de tarifes fixes i a la intervenció dels gremis en els repartiments—la qual cosa provocà un augment del nombre de contribuents—, i se suprimí el dret proporcional.¹⁷

Noves transformacions es feren en 1850 i en 1852, any en què Bravo Murillo¹⁸ aprovà un sistema de tarifes detallades que recorden les originals dels gabinets moderats de 1834 (FONTANA, 1977).

Al Bienni Progresista (1854-56) hi existí una absència de qualsevol tipus de projecte per a realitzar una reforma fiscal. Sense aquestes reformes i amb la supressió dels consums, els governs progressistes quedaven obligats a dependre dels mitjans fins ara utilitzats, i la seua pràctica fou molt semblant a les gestions dels governs anteriors.

Pel que fa a la contribució industrial, aquesta continuà cobrant-se mitjançant les associacions gremials, buides del seu contingut feudalitzant—que a banda de realitzar els repartiments gaudien d'una oportunitat irrepetible per considerar altres afers sense necessitat d'una llei d'associacions que les autoritzara (ARTOLA, 1986)—. L'administració central sols va establir una mena d'investigadors que més endavant foren substituïts per un «*inspector provincial*» llurs competències es limitaven a la denúncia de les irregularitats que es practicaven.

La desaparició del règim progresista tampoc va trastocar en gran mesura el sistema tributari—ja que aquests no ho havien fet—, realitzant-se tan sols uns

16. Llei de Presupostos de 23 de maig de 1845.

17. R.D. 3 de setembre de 1847 i R.D. de 12 de setembre de 1847.

18. R.D. de 20 d'octubre de 1852, especialment l'art. 45.

pocs reajustaments¹⁹ fins l'any 1869. Només l'administració de Barzanallana, el 1867, i donada la crisi existent, va remoure la tributació. Tanmateix, el sector industrial i les grans societats gaudiren d'un tracte més favorable, sense consideració a la crisi, «*a no ser que pensemos que fue esta la causa del diferente trato dado a las sociedades mercantiles*» (ARTOLA, 1986).

Va ser a l'època del Sexenni quan s'autoritza una reforma de la contribució industrial, refonent-hi alguns dels impostos suprimits i el producte dels segells sobre operacions mercantils.²⁰ Aquest canvi formà part de tot un intent de captar mitjançant els rendiments de l'activitat industrial i mercantil el que anteriorment es captava sobre la circulació dels productes.

Les bases per a la reforma de la contribució industrial quedaven expressades a la llei de pressupostos del l'any 1869 i es reajustaren en successius decrets.²¹ Segons aquests, i d'acord amb el sentit democràtic de la nova situació revolucionària se substituïa de nou el sistema d'agremiació pel principi de proporcionalitat de la riquesa, el càlcul de la qual es feia a partir de les declaracions dels mateixos contribuents comprovades per jurats –la retribució dels quals no s'especificava en quina institució requeia (ARTOLA, 1986)–. En previsió dels problemes que pogueren sorgir en el pas d'un sistema a l'altre, s'establí un període de «transició» durant el qual la Hisenda pública podia continuar valent-se dels gremis, a fi que aquests foren els que feren l'avaluació de la riquesa o dels guanys dels industrials agremiats.

Laureano Figuerola, al Reglament de març de 1870, introduí una reordenació de les activitats incloses dins de les diferents tarifes de l'impost, «*cuya finalidad explícita era posibilitar un régimen de exenciones favorables a los industriales*» (COSTAS, 1988). Això es concretà especialment a les indústries de nova creació, les quals quedaven exemptes de pagar la contribució durant el primer any de funcionament i tan sols la meitat de la quota durant el segon i tercer any. L'argument del legislador era que «*el impuesto debería recaer sobre utilidades ciertas y no sobre gravar un capital que aún no ha podido producirlas*» (COSTAS, 1988).

Tanmateix, l'expectativa de fraus i paranys s'endevinava àmplia, i els fets feren realitat aquesta pressumpció: moltes activitats es feren passar per indústries noves quan només era un trasllat de local o un canvi de nom. En un intent d'evitar aquesta picaresca s'introduí el frau com a figura delictiva. L'èxit, però, fou escàs. A la fi, s'optà per limitar les exempcions a les activitats compreses a la tarifa tercera del nou reglament, és a dir, a la indústria fabril i manufacturera.

19. Alguns d'aquests reajustaments poden trobar-se al R.D. de 20 d'octubre de 1862.

20. Llei de pressupostos d'ingressos de 1 de juliol de 1869.

21. R.D. de 20 de març de 1870; Decret de 20 de maig de 1873.

3. CONCLUSIÓ

IV.-Vist aquest panorama dels governs durant el procés revolucionari burgès, sembla que foren els progressistes aquells que efectuaren una política hisendística que incrementà els impostos sobre el comerç i la indústria,²² més que els unionistes i moderats.

No s'ha d'oblidar, però, que l'evolució de la contribució industrial i de comerç és la d'un tribut manipulat per les resistències «*interesadas de los propios legisladores*» (FONTANA, 1977). Tampoc s'ha de perdre de vista que després de 1845 sota tot repartiment de les càrregues tributàries subjau una dimensió social; és a dir, que els escassos rendiments de la contribució industrial i de comerç –i també d'altres tributs considerats menors– dugueren a que les classes populars, sobretot urbanes, patiren la càrrega afeixugadora dels consums (FUENTES QUINTANA, 1990; COMÍN, 1988). Tot això, però, hi era previst; i com a exemple serà beneficiós esmentar un paràgraf ja reproduït pel doctor J. Fontana. Paràgraf on es denuncia clarament la situació en què quedaven les classes «*mercenarias*» de la societat, ja en una època tan primerenca com 1836: «*Descargar a las clases mercantiles e industriales de algunas de las no pequeñas contribuciones que hasta ahora han pagado, y decir, o dar a entender que quedan refundidas en esta (la contribució industrial): hacerla extensiva a muchas de las demás clases, sobre las cuales no ha gravitado nunca contribució alguna directa: presentar como base y término de comparación en donde se pueda el número de almas de cada población: señalar a cada clase repartida igualmente entre sus individuos la cantidad que nos parezca: y estrecharles por último con motivos obligatorios para que no dejen de pagarlas: es, y dejémonos de reflexiones, todo lo que nos conviene (...)*».²³

BIBLIOGRAFIA

- ARCAUZ, Mª Angélica (1974): El subsidio de comercio en la política fiscal y en la realidad socioeconómica del tiempo de Fernando VII (1824-1835), dins Jover, J.M^a: *El siglo XIX en España: doce estudios*, Barcelona, Planeta.
- ARTOLA, Miguel (1986): *La Hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados*, Madrid, Alianza.
- COMÍN, Francisco (1988): *Hacienda y economía en la España contemporánea (1800-1936)*, (2 volums), Madrid, Instituto de Estudios Fiscales.
- (1990): *La cuentas de la Hacienda preliberal en España (1800-1855)*, Madrid, Banco de España.
- COSTAS COMESAÑA, Antón (1988): *Apogeo del liberalismo en «La Gloriosa». La reforma económica en el Sexenio liberal (1868-1874)*, Madrid, Siglo XXI.
- ESTAPE, Fabián (1971): *La reforma tributaria de 1845*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales.

22. Una anàlisi de les quantitats recaptades durant aquests anys per aquest tribut pot veure's a COMÍN, 1988 i 1990.

23. D.R.B. i H., *Sobre la instrucció adicional al subsidio industrial y de comercio*, Sevilla, 1836; esmentat a FONTANA, 1977, pàg. 54.

- FONTANA, Josep (1977): *La revolución liberal (Política y Hacienda 1833/1845)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales.
- FUENTES QUINTANA, Enrique (1990): *La reformas tributarias en España. Teoría, Historia y Propuestas*, Barcelona, Crítica.
- GONZÁLEZ, Santiago i REDERO, Manuel (1991): «Análisis metodológico de dos fuentes de historia social: los padrones municipales y las matrículas industriales»; dins Castillo, S. (coord.), *La Historia Social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI.